

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وصلی الله علی محمد وآله الطاهین

مطالعات قرآنی و حدیث

دوفصلنامه علمی - تخصصی مطالعات قرآن و حدیث

سال سوم، شماره دوم / بهار و تابستان ۱۳۸۹

صاحب امتیاز: دانشگاه امام صادق (ع)

مدیر مسئول: دکتر رضا محمدزاده

سردبیر: دکتر مهدی ایزدی

مدیر داخلی: محمد جانی پور

اعضای هیئت تحریریه (به ترتیب الفبا)

آذرتاش آذرنوش استاد دانشگاه تهران
مهدی ایزدی دانشیار دانشگاه امام صادق (ع)
محمدباقر باقری کنی استاد دانشگاه امام صادق (ع)
عبدالکریم بی آزار شیرازی دانشیار دانشگاه الزهراء (س)
احمد پاکتچی استادیار دانشگاه امام صادق (ع)
سید کاظم طباطبایی استاد دانشگاه فردوسی
عبدالهادی فقهی زاده دانشیار دانشگاه تهران
عباس مصلائی پور یزدی دانشیار دانشگاه امام صادق (ع)
سید رضا مؤدب استاد دانشگاه قم

مترجم چکیده‌ها به انگلیسی: دکتر محمود کریمی

ویراستار ادبی: محمد جانی پور

مقالات این دوفصلنامه لزوماً بیان‌کننده دیدگاه دانشگاه نیست.

نقل مطالب تنها با ذکر کامل مأخذ رواست.

۱۹۲ صفحه / ۳۰۰۰۰ ریال

امور علمی و تحریریه: دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد

تلفن: ۵-۸۸۰۹۴۰۰۱، داخلی ۳۷۴، نمابر: ۸۸۰۸۰۴۲۴

تهران، بزرگراه شهید چمران، پل مدیریت، دانشگاه امام صادق (ع)

<http://quran.sadiqjournals.ir>

امور فنی و توزیع: مرکز تحقیقات میان رشته‌ای علوم انسانی و اسلامی، اداره نشریات

داخلی ۲۴۵، نمابر: ۸۵۷۵۰۲۵

صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵

<http://mag.isu.ac.ir>

E-mail: mag@isu.ac.ir

روش‌شناسی زرکشی در البرهان و مقایسه آن با روش سیوطی در الاتقان

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۳/۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۹/۶/۵

مهدی ایزدی*

حامد جمالی**

چکیده

کتاب «البرهان فی علوم القرآن» تألیف بدرالدین محمد بن عبدالله زرکشی، یکی از با ارزش‌ترین منابع علوم قرآن می‌باشد که به دست ما رسیده است. کم‌توجهی به این منبع علوم قرآنی در میان دانشمندان معاصر علوم قرآن، علیرغم محتوای غنی آن، اهمیت و ضرورت تحقیق و شناخت و معرفی این اثر ارزشمند، به طور تخصصی و روشمندانه را بر ما روشن می‌سازد.

این پژوهش به دنبال آن است که به تبیین جایگاه و اهمیت کتاب البرهان به عنوان یک منبع اصلی در رشته علوم قرآن پرداخته تأثیرات آن بر آثار پس از خود را بررسی نماید. همچنین تلاش دارد تا روش زرکشی در بیان نظرات و آراء مختلف وی را استخراج کرده و از این رهگذر روش این تفسیری وی را تبیین نماید.

نگارنده در این مقاله پس از معرفی اجمالی مؤلف، گزارشی مختصر از کتاب را به منظور آشنایی هرچه بیشتر خواننده ارائه می‌کند، سپس به بررسی تأثیرات و نحوه مطرح کردن مباحث و ترجیحات در البرهان می‌پردازد، و سپس با مقایسه روش و محتوای این کتاب با کتاب «الاتقان فی علوم القرآن» سیوطی، در نهایت طرح پیشنهادی خود را درباره چنین انواع ذکر شده در کتاب البرهان از دیدگاه و منظری نو و در قالبی جدید بیان می‌کند.

واژگان کلیدی

علوم قرآنی، البرهان، زرکشی، الاتقان، سیوطی

Dr.m.izadi@gmail.com

* دانشیار علوم قرآن و حدیث دانشگاه امام صادق(ع)

** کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه مذاهب اسلامی (نویسنده مسئول)

HamedJamali.A@Gmail.com

طرح مسئله

کتاب «البرهان فی علوم القرآن»، که حاصل زحمات بدرالدین زرکشی می‌باشد، از جمله منابع مهم و با ارزش رشته علوم قرآنی محسوب می‌شود. این کتاب که از منابع مختلفی همچون کتاب‌های تفسیری، ادبی، فقهی، تاریخی، و ... بهره برده، در محتوا و غنای مطلب بی سابقه است.

هرچند که پس از وی کتاب «الاتقان فی علوم القرآن» اثر سیوطی جایگاه و اعتباری ویژه یافت و موجب گردید تا البرهان زرکشی مهجور واقع گردد، ولی این مطلب هیچ از ارزش و اعتبار آن نمی‌کاهد، چرا که سیوطی در مقدمه الاتقان خود به ارزش و اعتبار کتاب البرهان زرکشی اذعان می‌کند و به نوعی اثر ماندگار خود را وام دار این تألیف با ارزش و مهم می‌داند. بنابراین توجه و دقت نظر داشتن و رجوع به این چنین منبعی که از اصلی‌ترین منابع علوم قرآنی حاضر است، اهمیت و ضرورت می‌یابد. ولی متأسفانه این کتاب ارزشمند مورد توجه محافل و محیط‌های علمی نیست. به عنوان مثال هرچند این کتاب به زبان عربی است، ولیکن تاکنون ترجمه‌ای بر آن نوشته نشده است.

شاید علت عدم توجه به این کتاب، ظهور و حضور پرشور کتاب الاتقان سیوطی در مجامع و عرصه‌های علمی و علوم قرآنی باشد. از آنجا که معرفی کتاب الاتقان، مسئله ما در این مقاله نیست، از چرایی و چگونگی مطرح شدن آن صرف نظر می‌کنیم و متعرض آن نمی‌شویم، اما همین مسئله سبب گشته تا مطالب و منابع محدودی در دسترس محققان، دانشجویان و طالبان کتاب البرهان قرار گیرد.

در این مقاله آنچه که ذهن محقق را به خود مشغول ساخته، این است که با توجه به غنای محتوایی کتاب البرهان، زرکشی در تألیف آن از چه منابع و کسانی بهره برده؟ چه روشی را در پیش گرفته و چگونه عمل کرده؟ با توجه به ابتکار وی در تألیف البرهان، آیا این کتاب بر دیگر کتب پس از خود نیز تأثیرگذار بوده؟ این تأثیرگذاری در چه حدی بوده؟ آیا به طور اصولی نحوه چپش و نگارش انواع فصول در البرهان از قانون خاصی پیروی می‌کند یا نظم خاصی ندارد؟ اساساً ساختار چپش «انواع» در

البرهان و الاتقان چگونه است؟ و در مقام مقایسه این دو کتاب چگونه ارزیابی می‌شوند؟

نگارنده بر آن است تا با معرفی این منبع با ارزش و اصیل که با اندکی تسامح می‌توان آن را نخستین کتاب مستقل در زمینه علوم قرآنی دانست، تتبع و تحلیلی مناسب و در خور از این کتاب داشته باشد و پس از مقایسه میان البرهان زرکشی و الاتقان سیوطی و اظهار نقاط قوت و ضعف هر یک، با ارائه چینی‌شناسی جدید در قالبی نو، پیشنهاد خود را درباره انواع ذکر شده در البرهان، مطرح کند تا ضعف احتمالی که در نحوه قرار دادن انواع در البرهان است، را جبران نماید.

۱. معرفی زرکشی

بدرالدین محمد بن عبدالله زرکشی (م ۷۴۵ ق - و ۷۹۴ ق) دانشمند ترکی الاصل، مصری و شافعی مذهب (زرکشی، ۲۰۰۶م، مقدمه) بوده و کنیه وی ابی عبدالله و القابش؛ بدرالدین، المصری، التركي، الشافعی، الزرکشی، المنهاجی و المصنف می‌باشد (عبدالمنعم، بی‌تا، ص ۵۶). وی از بزرگ‌ترین قرآن پژوهان و دانشمندان جهان اسلام و مؤلف کتاب‌های متعدد در زمینه‌های مختلفی همچون؛ فقه، اصول فقه، علوم قرآن، علوم حدیث، زبان و ادبیات عرب، توحید و کلام می‌باشد (زرکشی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، صص ۷۱-۷۵).

مجموع کتاب‌های ایشان که به دست ما رسیده است، ۲۹ کتاب می‌باشد که اکثراً در کتابخانه‌های دمشق، بیروت و قاهره مهجور مانده‌اند و خاک می‌خورند (حاجی میرزایی، ۱۳۷۷ش، ج ۱، ص ۳۷۳).

وی ساکن مصر بوده و در قرن هشتم می‌زیسته است. در مقدمه کتاب «البرهان فی علوم القرآن» به تحقیق «ابو الفضل ابراهیم» آمده است:

«الامام بدر الدین محمد بن عبدالله بن بهادر الزرکشی احد العلماء الاثبات الذین تجموا بمصر فی القرآن الثامن؛ وجهبذ من جهابذة أهل النظر و أرباب الاجتهاد؛ و هو ایضاً علم من أعلام الفقه و الحدیث و التفسیر و أصول الدین» (زرکشی، ۱۴۲۷ق، ج ۱، صص ۳-۵).

او ارباب اجتهاد و عالم علم فقه و حدیث و تفسیر و اصول دین و متولد قاهره در سال (۷۴۵ ق) است. تألیفاتش را ۳۳ اثر نام می‌برند که از جمله آن‌ها موارد ذیل است:

۱. الاجابه لإیراد ما استدرکته عائشه علی الصحابه^۱

۲. إعلام الساجد بأحكام المساجد^۲

۳. البحر المحيط فی اصول الفقه.^۳

در دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی آمده است: «او دارای تفسیری به نام "تفسیر القرآن" بوده است که سیوطی در حسن المحاضره و حاجی خلیفه در کشف الظنون از آن نام برده‌اند که متأسفانه به دست ما نرسیده است». زرکشی در البرهان به مهم‌ترین مباحث علوم قرآنی پرداخته است، تا آنجا که سیوطی در مقدمه خود می‌گوید: «لم یسبق الیه»؛ پیش از او کسی چنین نکرده (حاجی میرزایی، ۱۳۷۷ش، ج ۱، ص ۳۷۳).

در کتاب البرهان فی علوم القرآن به تحقیق "مصطفی عبدالقادر عطا" از برماوی نقل می‌کند: زرکشی از همه چیز بریده بود و به اندک چیزی که امورات دنیایش را بگذراند قانع بود. در آنجا مصطفی عطا از سی و چهار تألیفات زرکشی سخن می‌گوید و اساتیدش را؛ جمال الدین الاسنوی، سراج الدین البلقینی و شهاب الدین الاذرعی نام می‌برد (مصطفی عطا، ۲۰۰۶م، ج ۱، صص ۳-۱۰).

۲. معرفی کتاب البرهان فی علوم القرآن

کتاب «البرهان فی علوم القرآن»، نخستین کتاب مستقل درباره علوم قرآنی است. البته پیش از زرکشی، برخی از علما در ضمن متون تفسیری و به طور حاشیه ای در تفاسیر و جوامع حدیثی خود، درباره دانش‌های قرآنی مطالبی آورده بودند، مانند حوفی نحوی (م ۳۳۰ ق) که در کتاب البرهان خود مطالبی مختصر درباره آن نقل کرده بود، اما زرکشی با استفاده از منابع مختلف، از جمله کتاب‌های تفسیر، ادب، فقه و تاریخ به گونه‌ای بی سابقه به تألیف کتابی مستقل درباره علوم قرآنی پرداخت (زرکشی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، صص ۵۴-۵۶).

این کتاب که چکیده‌ای از آراء محققان متقدم است و به زبان عربی تألیف شده، مشتمل بر: مقدمه، دو فصل و ۴۷ باب است. فصل اول درباره کلیات تفسیر مانند؛ انواع

تفسیر و فصل دوم درباره علوم قرآنی و منشأ آن می‌باشد که بر مبنای نظریات مختلف علما، وجوه گوناگونی درباره آن مطرح شده است. پس از مقدمه و دو فصل مذکور که در ابتدای کتاب است، ورود به ابواب مختلف آغاز می‌شود، که هر یک در بیان یکی از انواع علوم قرآنی آمده است و عبارتند از: شناخت سبب نزول، ارتباط آیات با یکدیگر، فاصله آیات، وجوه و نظایر، علم به آیات متشابه، علم به آیات مبهم، درباره سرآغاز سوره‌ها، درباره پایان سوره‌ها، درباره شناخت آیات مکی و مدنی، شناخت نخستین قسمتی که از قرآن نازل شد، چگونگی نزول قرآن، گردآوری قرآن و صحابه حافظ قرآن، شناخت تقسیم‌بندی قرآن بر حسب سوره‌ها و ترتیب سوره‌ها، آیات و تعداد آن‌ها؛ شناخت نام‌های قرآن، آنچه در قرآن به «لغت» (گوش) غیر حجازی است، آنچه در قرآن از لغات غیر عربی است، شناخت غریب القرآن، شناخت تصریف، شناخت احکام، شناخت لفظ یا ترکیب نیکوتر و فصیح‌تر، تفاوت کردن الفاظ بر اثر زیاد یا کم شدن، وقف و ابتداء، شناخت توجیه قرائات، علم به رسم الخط قرآنی، فضایل قرآن، خواص قرآن، آیا در قرآن قسمتی بهتر از دیگری است؟، آداب تلاوت قرآن، آیا جایز است که در نوشتار، نامه و سخنرانی قسمتی از آیات قرآن به کار رود؟، امثال قرآن، احکام قرآن، جدل در قرآن، ناسخ و منسوخ قرآن، توهم اختلاف در قرآن، شناخت محکم و متشابه، حکم آیات متشابهی که درباره صفات خداوند است، اعجاز قرآن، وجوب تواتر قرآن، یاری سنت در فهم قرآن، شناخت تفسیر قرآن، شناخت وجوب در مخاطبات، بیان حقیقت و مجاز قرآن، کنایه و تعریض، اقسام معنای کلام، تعدادی از اسلوب‌های بلاغی قرآن، و شناخت ابزار و ادواتی که مفسر به آن نیاز دارد (باقری، ۱۳۷۶ش، ج ۳، صص ۳۰۴-۳۰۵).

بر البرهان چندین تصحیح صورت گرفته و در دفعات متعدد به چاپ رسیده است، که مشهورترین آن به تحقیق "محمد ابوالفضل ابراهیم" است، و جالب‌ترین آن از "یوسف عبدالرحمن مرعشلی" است که با همکاری "شیخ ابراهیم عبد الله الکردی" و "شیخ جمال حمدی الذهبی" نوشته شده است (حاجی میرزایی، ۱۳۷۷ش، ج ۱، ص ۳۷۳).

در مقدمه البرهان به تحقیق محمد ابراهیم آمده است که: «البرهان فی علوم القرآن، عصاره‌ای از اقوال متقدمین است که تاثیرات زیادی بر کتب بعد از خود گذاشته است، از آن جمله؛ جلال الدین سیوطی می‌باشد که وی در کتاب الاتقان خود اذعان به تأثیرپذیری از البرهان کرده است». محمد ابراهیم در ادامه مطالب خود، نُسخ اصلی این کتاب که سه عدد می‌باشد را معرفی می‌کند که به قرار زیر هستند:

۱. نسخه‌ای که به قلم نسخ نوشته شده و با نسخه اصلی آن مقابله شده و در کتابخانه مصر نگهداری می‌شود.
۲. نسخه‌ای از آن که در دو جلد است: یک جلد آن با خط نسخ و با حرکات مشخص شده است و جلد دیگر در واقع مکمل کتاب به شمار می‌آید و با خطوط جدیدی نوشته شده است و در کتابخانه تیموریه نگهداری می‌شود.
۳. نسخه سوم، به صورت مصور می‌باشد که بدون تاریخ است و اصل این نسخه در کتابخانه استانبول نگهداری می‌شود (زرکشی، ۱۴۲۷ق، ج ۱، صص ۱۴-۱۵).

بدر الدین زرکشی خود در مقدمه کتابش، این گونه می‌نویسد: «و لما کانت علوم القرآن لا تنحصر، و معانیه لا تستقصی، و جبت العناية بالقدر الممكن. و مما فات المتقدمین وضع کتاب یشتمل علی أنواع علومه، کما وضع الناس ذلک بالنسبة إلی علم الحدیث ... و سمیته: البرهان فی علوم القرآن»؛ علوم قرآن شمارش نمی‌شود و معانی آن حد و حصری ندارد، لازم است به مقدار توانایی و امکان به آنها توجه شود، و از جمله اموری که متقدمین فرصتش را از دست داده‌اند: تألیف کتابی است که بر انواع مختلف علوم قرآن مشتمل باشد - یعنی همان کاری که نسبت به علم حدیث انجام داده‌اند - پس از خداوند متعال توفیق خواستم تا کتابی در این باره تدوین نمایم ... و آن را البرهان فی علوم القرآن نامیدم (زرکشی، ۲۰۰۶م، ج ۱، ص ۱۹).

از جمله کسانی که درباره البرهان، زرکشی و نسبت او به کتابش سخن گفته‌اند؛ یکی «الحافظ ابن حجر العسقلانی» (ت ۸۵۲ ق) در «انباء الغمر بأبناء العمر» ذیل معرفی کتب سال ۷۹۴ هجری قمری (عسقلانی، ۱۳۸۹ق، صص ۱۳۸-۱۴۰) و دیگری سیوطی (ت ۹۱۱ ق) در «حسن المحاضرة» و در مقدمه الاتقان و همچنین، داودی در

"طبقات المفسرين"، حاجی خلیفه در "كشف الظنون" و بروکلمان در "تاریخ الأدب العربی" می‌باشند (زرکشی، ۱۴۲۷ق، ج ۱، ص ۷۰).

۳. تأثیرات البرهان زرکشی در کتب علوم قرآنی

بدرالدین زرکشی در تألیف البرهان آنچنان اثرپذیری از منبع مشخصی نداشته است، هر چند که ممکن است کتاب‌هایی محدود پیش از او در زمینه علوم قرآن نوشته شده باشد، همانند کتاب حوفی نحوی (م ۳۳۰ ق)، اما به لحاظ قوت، انسجام، جامعیت و نوآوری در محتوا و مطالب این کتاب تا پیش از زرکشی بی‌بدیل و نایاب است. چه اینکه ابن حجر عسقلانی در این باره می‌گوید: «و رأیت أنا بخطه من تصنیفه البرهان فی علوم القرآن من أعجب الكتب و أبدعها مجلده، ذکر فیه نیفا و أربعین علما من علوم القرآن و تخرج به جماعه، و کان مقبلا علی شأنه، منجمعا عن الناس، و کان بیده مشیخه الخانقاه الکریمیة» (عسقلانی، ۱۳۸۹ق، صص ۱۳۸-۱۴۰).

بنابراین از اثرپذیری مستقیم زرکشی در کتاب البرهان نمی‌توان سخن گفت، اما اثرپذیری او از منابع و مصادر مورد استفاده‌اش که شامل کتب متعدد و مشایخ ایشان می‌شود، قابل تأمل است. لذا در ادامه تعدادی از مصادر ایشان که از اهمیت بیشتری برخوردارند ذکر می‌شود.

قابل ذکر است که مصادر زرکشی را می‌توان از لحاظ تنوع شامل دو دسته کلی دانست؛ یکی مصادر نقلی غیر مکتوب (لفظی)، به این معنی که زرکشی برخی مطالب خود را از شیوخ و اساتیدش بدون واسطه و غیر مکتوب اتخاذ کرده و دیگری مصادر نقلی مکتوب. نگارنده در این مجال متعرض مصادر و منابع دسته دوم می‌شود که به قرار زیر است:

۱. تفسیر جامع البیان از طبری (ت ۳۱۰ ق)
۲. تفسیر الراغب الأصفهانی (ت ۵۰۵ ق)
۳. تفسیر المحرر الوجیز از ابن عطیة الغرناطی (ت ۵۴۱ ق)
۴. تفسیر الجامع لأحكام القرآن از قرطبی (ت ۶۷۱ ق)
۵. «تفسیر الکشاف» از زمخشری (ت ۵۳۸ ق)

۶. اساس البلاغه از زمخشری (ت ۵۳۸ ق)
۷. کتاب «البرهان فی متشابه القرآن» از ابی المعالی عزیزی بن عبد الملک (ت ۴۹۴ ق)
۸. «فنون الأفتان» از ابن الجوزی (ت ۵۹۷ ق)
۹. «المغنی فی علوم القرآن» از ابن الجوزی (ت ۵۹۷ ق)
۱۰. «جمال القراء» از سخاوی علی بن محمد بن عبد الصمد (ت ۶۴۳ ق)
۱۱. «المرشد الوجیز» از ابی شامه عبد الرحمن المقدسی (ت ۶۶۵ ق)
۱۲. «إعجاز القرآن» از باقلانی (ت ۴۰۳ ق)
۱۳. «الانتصار» از باقلانی (ت ۴۰۳ ق)
۱۴. «فضائل القرآن» از ابی عبید القاسم بن سلام الهروی (ت ۲۲۴ ق)
۱۵. «صحيح البخاری» (ت ۲۵۶ ق)
۱۶. «صحيح مسلم» (ت ۲۶۱ ق)
۱۷. «سنن أبی داود» (ت ۲۷۵ ق)
۱۸. «سنن الترمذی» (ت ۲۷۹ ق)
۱۹. «سنن ابن ماجه» (ت ۲۷۳ ق)
۲۰. «شعب الإيمان» از بیهقی (ت ۴۵۸ ق)
۲۱. «أحكام القرآن» از ابن العربی (ت ۵۴۳ ق)
۲۲. «الرسالة» از امام شافعی (ت ۲۰۴ ق)
۲۳. «رئوس المسائل» از نووی (ت ۶۷۶ ق)
۲۴. «فتاوی» از ابن الصلاح (ت ۶۴۳ ق)
۲۵. «کتاب سیبویه»
۲۶. «فقه اللغة» از ابن فارس (ت ۳۹۵ ق)
۲۷. «منهاج البلغاء» از حازم القرطاجنی
۲۸. «مفتاح العلوم» از سکاکی (ت ۶۲۶ ق)
۲۹. «تاریخ طبری» (ت ۳۱۰ ق)
۳۰. «امالی سید مرتضی» (ت ۴۳۶ ق)

۳۱. «اسباب النزول واحدی»^۴ (ت ۴۶۸ ق)

از منابع ذکر شده آن‌ها که درجه اهمیت بیشتری دارند می‌توان به «کشاف» و «اساس البلاغۃ» زمخشری، المفردات راغب، تاریخ طبری، امالی سید مرتضی، و اسباب النزول واحدی اشاره کرد.

اثرگذاری البرهان زرکشی بسیار بیشتر از اثرپذیری آن می‌تواند مفید باشد. چه اینکه ذکر شد، تألیف او یک ابتکار در حوزه علوم قرآن می‌باشد. حال آنکه از این کتاب در تألیف کتاب‌های دیگر (چه با واسطه و چه بی واسطه) بسیار استفاده شده است.

مشهورترین فردی که این کتاب ارزشمند را مورد استفاده قرار داده است، جلال الدین سیوطی می‌باشد. او در مقدمه کتاب خود این چنین می‌نویسد: «أنا أظن أنني متفرد بذلك، غير مسبوق بالخوض في هذه المسالك، فبينما أنا أجيل في ذلك ففكرا، أقدم رجلا وأوخر أخرى، إذ بلغني أن الشيخ الإمام بدر الدين محمد بن عبد الله الزركشي، أحد متأخري أصحابنا الشافعيين، ألف كتابا في ذلك حافلا، يسمي «البرهان في علوم القرآن»، فتطلبته حتى وقفت عليه، فوجدته ... و لما وقفت على هذا الكتاب ازددت به سرورا، و حمدت الله كثيرا، و قوى العزم على إبراز ما أضمرته، و شددت الحزم في إنشاء التصنيف الذي قصدته».

چنین بنظرم رسید که من یگانه کسی هستم که این کار را انجام داده، و پیش از من کسی در این راهها قدم نگذاشته است، و در همان اثنا که من درباره انجام این مهم می‌اندیشیدم و گامی به پیش و قدمی به عقب می‌گذاشتم. خبر یافتم که جناب شیخ امام بدر الدین محمد بن عبد الله زرکشی - یکی از هم مسلکان شافعی مذهب ما - کتاب جامعی در این زمینه تألیف کرده که آن را البرهان فی علوم القرآن نامیده است، پس در جستجوی آن برآمدم تا اینکه آن را یافتم ... و هنگامی که بر این کتاب دست یافتم، بسیار خوشحال شدم و خداوند را زیاد حمد گفتم، و اراده‌ام بر آنچه در نیت داشتم بیشتر قوت گرفت، و کمر همّت بستم تا تصنیفی که در نظرم بود انشاء نمایم (سیوطی، ۱۳۷۶ش، ج ۱، ص ۳۵-۳۷)

هر چند که امروزه کتاب الاتقان به لحاظ اهمیت و اعتبار در صدر کتب علوم قرآنی قرار دارد ولی به اذعان خود سیوطی، کتابش را وام دار اثر ارزشمند البرهان

زرکشی می‌داند، چنانچه در پیش گفته شد. به عقیده سیوطی، هرکس پس از زرکشی در زمینه علوم قرآنی تألیفی دارد، بر البرهان تکیه کرده است (باقری، ۱۳۷۶ش، ج ۳، ص ۳۰۵).

حاجی خلیفه در کشف الظنون، درباره اثرپذیری الاتقان سیوطی از البرهان زرکشی می‌گوید: «السیوطی أدرجه فی إتقانه» (حاجی خلیفه، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۲۴۱) هرچند برخی این حرف را اغراق آمیز می‌دانند، ولی تا حدودی قابل تحمل و تأمل است.

علاوه بر الاتقان سیوطی، از جمله متأثرین البرهان زرکشی عبارتند از:
۱. «الزبادة الحسان فی علوم القرآن» از ابن عقيله المکی، (محمد بن احمد بن سعید

الحنفی)

۲. «اتحاف فضلاء البشر» از الدمیاطی، (احمد بن محمد بن عبد الغنی الدمیاطی، شهاب الدین الشیر البناء، عالما بالقراءات، مات سنه ۱۱۱۷ ق)

۳. «روح المعانی» از آلوسی، (شهاب الدین محمود بن عبد الحسینی، مفسر و محدث، مات ۱۲۷۰ ق)

۴. «مناهل العرفان فی علوم القرآن» از زرقانی

۵. «البحر المحيط فی اصول الفقه» از زرقانی

۶. «التبیان لبعض المباحث المنعلقة بالقرآن علی طریق الاتقان» از جزائری

۷. «مباحث فی علوم القرآن» از صبحی صالح (ر.ک: زرکشی، ۱۴۲۷ق، ج ۳، صص

۳۰۴-۳۰۵؛ الغانم، ۱۴۳۰ق، ص ۵۷؛ سعید حیدر، ۱۴۲۰ق، صص ۶۳۵-۶۴۵).

۴. نحوه مطرح کردن مباحث و ترجیحات در البرهان

بدر الدین زرکشی در کتاب "البرهان فی علوم القرآن" روش خاصی را در نحوه مطرح کردن مباحث و برگزیدن نظر ارجح اتخاذ کرده است. ابتدا شیوه زرکشی در مطرح کردن مباحث را بررسی می‌کنیم و سپس به نحوه ترجیحات او می‌پردازیم.

۴-۱. نحوه طرح مباحث در البرهان

همان طور که گفته شد، کتاب البرهان به لحاظ ساختاری مشتمل بر سه بخش کلی است. مقدمه، دو فصل که شامل بحث تفسیری و مباحث علوم قرآنی است و سوم انواع

باب‌ها که به ۴۷ باب می‌رسد. مؤلف در هر یک از این ۴۷ باب، ابتدا تاریخچه پژوهش آن را بیان و خود آن را تعریف می‌کند، سپس به بررسی دیدگاه علما درباره آن مبحث می‌پردازد و از کتاب‌ها و دانشمندان بسیاری نقل قول می‌کند، از جمله از کشاف و اساس البلاغه زمخشری، المفردات راغب، تاریخ طبری، امالی سید مرتضی و اسباب النزول واحدی.

او میان آرای علما، مناظره‌ای غیابی به وجود می‌آورد، سپس از بحث‌ها نتیجه‌گیری می‌کند و سرانجام نظریه خود را می‌گوید و اشکال عقاید علمای پیش از خود را با استدلال‌های ادبی، تفسیری، فقهی و حدیثی مطرح می‌سازد و گاهی ذیل عنوان «فصل» به مطالب حاشیه‌ای یا شرح‌های اضافی می‌پردازد تا سخن را تکمیل کند. وی به تناسب بلندی و کوتاهی مباحث، برخی از انواع را به فصول و بخش‌های گوناگون تقسیم کرده و به چهار نوع واپسین (کنایه و تعریض، اقسام معنای کلام و ...) تفصیل بیشتری می‌دهد، از این رو البرهان از لحاظ ادبی بر دیگر کتب علوم قرآنی امتیاز دارد.

ترتیب منطقی انواع و فصول، بیان مشروح آرای گوناگون و دلایل قائلان به هر رأی و رأی خود مؤلف، ایجاز و استحکام عبارات و نثر ساده از ویژگی‌های این کتاب است. در مقابله متن با منابعی که زرکشی از آنها سود جست، دقت و صحت مطالب آن آشکار می‌شود، زیرا مؤلف با هوشمندی و تسلط بر انواع علوم، در شناخت انواع سخن، از دشوار و آسان و نادر و غریب و دریافت شاذ و غیر شاذ صاحب نظر بوده است (باقری، ۱۳۷۶ش، ج ۳، صص ۳۰۴-۳۰۵).

۴-۲. نحوه اتخاذ قول ارجح

اگر روش زرکشی را در انتخاب رای برتر با دقت مورد بررسی قرار دهیم، به نتیجه زیر خواهیم رسید که زرکشی در البرهان پس از بیان آراء مختلف درباره موضوع مورد بحث - در هر یک از انواع و باب‌ها مذکور - اینگونه به قول ارجح می‌رسد:

۱- در اغلب اوقات قول صحابه را برتر قرار می‌دهد.

- ۲- در انتخاب رأی به مذهب شافعی اهتمام خاصی می‌ورزد، هرچند که تعصبی عمل نمی‌کند، ولی در نهایت با ارائه ادله‌هایی رأی را که به مذهب شافعی نزدیک تر است اختیار می‌کند.
 - ۳- او همه اقوال را از موافق و مخالف بیان می‌کند و سپس با ادله به آنها پاسخ می‌گوید و نظرش را بیان می‌دارد.
 - ۴- علت ترجیح قول مختار و علت رد قول مخالف را با ادله ذکر می‌کند.
 - ۵- از نقاط قوت ترجیحات او رعایت انصاف و عدالت است، چرا که اگر در قول مختارش اشکالی باشد از آن غفلت نمی‌کند، بلکه ذکرش می‌کند و سپس به آن جواب هم می‌دهد، تا رفع اشکال حاصل گردد.
 - ۶- زرکشی در انتخاب قول مختارش سعی در جمع بین اقوال مختلف را دارد، یا در نهایت قول وسط را اختیار می‌کند.
 - ۷- به قول مخالف هجوم نمی‌برد و از آن کم هم نمی‌کند، بلکه با دلیل آن را رد می‌کند و گاهی هم به وجاهت آن اعتراف می‌کند، اما قولی را که قوت دلیل آن بیشتر باشد، اختیار می‌کند.^۵
- علاوه بر آنچه که ذکر شد، زرکشی^۶ وجه از ادله را اصل قرار می‌دهد و با توجه به اهمیت و جایگاه هر یک از ادله ترتیب را رعایت کرده و نظر مختارش را بیان می‌دارد. آن^۷ نه ادله‌ای که نزد زرکشی از وجوه ترجیحات است عبارتند از:
۱. دلالت کتاب (قرآن کریم)، ۲. دلالت سنت، ۳. دلالت اثر، ۴. دلالت اجماع، ۵. دلالت ما علیه سلف، ۶. دلالت لغت، ۷. دلالت سیاق، ۸. دلالت قول جمهور، ۹. دلالت اقوال محققین (ر.ک: الغانم، ۱۴۳۰ق، صص ۸۵-۱۰۲)

۵. مقایسه بین البرهان و الاتقان

«الاتقان فی علوم القرآن» تألیف جلال الدین سیوطی (۸۴۹ - ۹۱۱ قمری) و «البرهان فی علوم القرآن» تألیف زرکشی (۷۴۵ - ۷۹۴ قمری) هر دو جزو منابع ارزشمندی است که نگارندگان آنها از دانشمندان متقدم علوم قرآنی بوده‌اند. در این مجال قصد بر آن است تا مقایسه‌ای بین این دو کتاب انجام شود.

بر اساس آنچه سیوطی در مقدمه الاتقان پیرامون نگارش کتاب خود نوشته، می‌توان دریافت انگیزه تألیف کتاب، قَلت منابع در خصوص علوم قرآنی و عدم روش‌مندی آنها بوده است. سیوطی قبل از تألیف الاتقان، کتاب «التجیر فی علوم التفسیر» را که شامل آموخته‌های وی از تألیفات قبلی است، تألیف کرده بود و هنگامی که تصمیم به تألیف الاتقان گرفت به وجود کتاب البرهان زرکشی آگاهی یافت و پس از دستیابی به آن، چنان شادمان شد که آن را به عنوان دستمایه و منبع اصلی کتاب الاتقان برگزید و تألیف خود را با تکیه به آن کتاب به انجام رساند.

کتاب الاتقان، در سال ۱۹۷۸ میلادی به تصحیح محمدابوالفضل ابراهیم در بیروت در سال ۱۹۸۷ با تعلیق و تصحیح دکتر مصطفی بغادار بن کثیر در ۲ جلد به چاپ رسید. و ترجمه فارسی آن به قلم حجة الاسلام سیدمهدی حائری قزوینی بارها از سوی انتشارات امیرکبیر منتشر شد.

کتاب البرهان نیز قبلاً در ۴ جلد به تصحیح محمدابوالفضل ابراهیم چاپ شده است. سیوطی به دلیل وجود تفکر موسوعی، گمشده‌اش را در البرهان نمی‌یابد چنان که گفته: «و لما وقفت علی هذا الكتاب - أی البرهان - ازدوت به سروراً و ممدت الله كثيراً و قونی العزم علی ابرازاما اضمرته و شدت الحزم فی انشاء التصنیف الذی قصدته فوضعت هذا الكتاب العلی الشأن، الجلی البرهان، الكثير الفوائد و الاتقان»؛ هنگامی که از وجود کتاب البرهان مطلع شده و به آن دست یافتم، بسیار شادمان شدم و خداوند را بسیار سپاس گفتم. و عزم را بر ابراز داشته‌های پنهان خود جزم کردم و مصمم شدم تألیفی را که در پی آن بودم بنگارم. و آن گاه این کتاب گرانسنگ، پرفایده و متقن را به رشته تحریر درآوردم.

سیوطی افزوده است: «انواع آن را از کتاب البرهان بهتر ترتیب دادم و برخی از انواع را در برخی دیگر ادغام کردم و مباحثی را که لازم بود بیان شود به تفصیل در آنها سخن راندم و بر آنچه در کتاب البرهان بود از فواید فراید و قواعد و مباحث پراکنده آن قدر که گوش‌ها را زینت دهد، افزون کردم و آن را الاتقان فی علوم القرآن نامیدم.

انواع، در کتاب سیوطی به ۸۰ نوع می‌رسد، حال آن که در اثر زرکشی شامل ۴۷ نوع است، لذا، سیوطی به انواع برهان ۳۳ نوع افزوده و این تعداد تقریباً معادل دو سوم انواع برهان می‌شود.

این افزایش انواع به دو گونه است، برخی از آنها در حقیقت توسعه همان نوع واحد زرکشی است، مانند نوع دهم در برهان یعنی «معرفة اول ما نزل و آخر ما نزل»، که سیوطی آن را به صورت دو نوع جداگانه آورده است، بدین قرار که نوع هفتم: «اول ما نزل» و نوع هشتم: «آخر ما نزل». نیز مانند نوع چهل و یکم برهان یعنی «تفسیر القرآن» که سیوطی آن را در قالب ۵ نوع ذکر است: نوع هفتاد و هفتم: «فی معرفة شروط المعشر و آدابه»، نوع هفتاد و نهم: «فی غرائب التفسیر»، نوع هشتادم: «فی طبقات المفسرین»، نوع چهل و دوم: «فی قواعد مهمه یحتاج المفسر الی معرفتها».

بهترین نمونه در این خصوص نوع چهل و ششم زرکشی با موضوع: «فی ذکر ما تیسر من اسالیب القرآن و فنونه البلیغه» است که درباره این نوع، زرکشی گفته: «و هو المقصود الاعظم من هذا الكتاب و هو بیت القصید». تعداد صفحات کتاب در این موضوع، ۷۱۰ صفحه است. سیوطی این نوع را در قالب تعدادی از انواع آورده که بدین قرار است: در نوع بیست و نهم: «بیان الموصول لفظاً المفصول معنی»، نوع چهل و چهارم: «فی مقدمه و مؤخره»، نوع چهل و ششم: «فی مجمله و مبینه»، نوع چهل و نهم: «فی مطلقه و مقیده»، نوع پنجاه و سوم: «فی تشبیه و استعاراته»، نوع پنجاه و ششم: «فی الایجاز و الاطناب»، نوع پنجاه و هشتم: «فی بدائع القرآن و هکذا».

همچنین برخی از انواع در برهان زرکشی نیامده مانند نوع دوم: «الحضری و السفری»، نوع سوم: «النهارى و اللیلی»، نوع چهارم «الصیفی و الشتائی»، نوع پنجم «الفراشی و النوحی» و هکذا.

در این انواع فقط نوع چهلم یعنی «معاضده السنه للکتاب» است که زرکشی در آن یکه تاز است. آن چه بعضی محققان گفته‌اند که زرکشی در ۱۵ نوع از انواع یکه تاز است، صحیح نیست. زیرا سیوطی این انواع را در سیاق انواع دیگر آورده و هیچ کدام را نمی‌توان به زرکشی منحصر کرد. به عنوان مثال نوع نوزدهم «معرفة التصریف» را سیوطی در قالب سه نوع بیان داشته، بدین قرار: نوع سی و یکم: «فی الادغام و الاظهار

و الاخفاء و الاقلاب؛ نوع سی و دوم: «فی المد و القمر»؛ نوع سی و سوم: «فی تخفیف الهمز». نیز نوع بیست و یکم یعنی «بلاغه القرآن» و «معرفة کون اللفظ و التركيب احسن و افصح»، همان حکایت را دارد.

سیوطی این نوع را در قالب سه نوع بیان داشته: نوع پنجاه و سوم: «فی تشبیه و استعارته»؛ نوع پنجاه و ششم: «فی الایجاز و الاطناب»؛ نوع پنجاه و هشتم: «فی بدیع القرآن». سیوطی با عنوان بلاغه القرآن، نوعی نیاورده ولی این بدان معنا نیست که زرکشی در این نوع یکه تاز بوده و سیوطی از آن غافل مانده و آن را ذکر نکرده است و اگر چه به آن نوع، عنوان مستقلی اختصاص نداده، از وجود مقایسه بین البرهان و الاتقان می‌توان به ادغام برخی انواع در برخی دیگر اشاره کرد که سیوطی در مقدمه از آن یاد کرده است.

از این دست می‌توان به ادغام نوع یازدهم: «معرفة علی کم لغة نزل» و نوع دوازدهم: «فی کیفیت انزاله» اشاره کرد که سیوطی آن را ادغام کرده و یک نوع واحد قرار داده و آن نوع شانزدهم «فی کیفیت انزاله» از الاتقان است که در آن سیوطی مسائل مربوط به احرف سبعة را عنوان کرده و آنچه را زرکشی در نوع شانزدهم به این موضوع اختصاص داده، مبسوط تر از وی شرح کرده است.

نیز نوع بیست و سوم برهان «معرفة توجيه القراءات» همان حکایت را دارد. سیوطی به این موضوع، نوعی را اختصاص نداده، بلکه در پایان نوع بیست و هفتم در تنبیه ششم «من المهم معرفة توجيه القراءات» از آن مطلب یاد کرده است.

نوع سی ام نیز چنین است. زرکشی در آن نوع گفته: «هل يجوز فی التصانيف و الرسائل و الخطب استعمال بعض آیات القرآن» که سیوطی از این مطلب در نوع سی و پنجم «آداب تلاوته و تالیه» تحت عنوان «فصل فی الاقتباس و ما جرى مجراه» یاد کرده است.

از جمله اموری که سیوطی در عرصه مقایسه اتقان و برهان آورده، تفصیل مطالب بایسته شرح و ذکر فواید، فراید قواعد و شوارد آن بوده است. به عنوان مثال سیوطی «غریب القرآن» را در ۶۳ صفحه آورده، حال آن که زرکشی همین مطلب را در ۶ صفحه ذکر کرده و این زیادت، ناشی از جمع اقوال دانشمندان در این نوع و آوردن روایات

ابن عباس از طریق ابن طلحه در خصوص غریب القرآن و مسائلی است که بین ابن عباس و نافع بن ازرق روی داده که به جهت استفاده کامل، سیوطی آن را بیان داشته است.

نیز نوع هفتادم «مبهمات القرآن» را سیوطی در یازده صفحه آورده و زرکشی فقط در هشت صفحه و دلیل این زیادت، تلخیص کتابش «مفحمت الاقرآن فی مبهمات القرآن» بوده است. اما زرکشی نیز در ذکر نوع چهلم «فی بیان معاضده السنه القرآن» منحصر است و در اتقان سیوطی به آن مطلب نپرداخته است. سیوطی بر انواع زرکشی، بسیاری از انواع را افزون کرده که عبارتند از:

جدول ۱. انواع اضافه شده به کتاب الاتقان

شماره نوع	موضوع	شماره نوع	موضوع
۲	الحضری و السفری	۳۴	کیفیه تحمله
۳	النهارى و اللیلی	۴۲	قواعد مهمه یحتاج المفسر الی معرفتها
۴	الصیفی و الشتائی	۴۵	خاصه و عامه
۵	الفراشی و النومی	۴۶	مجمله و مبینه
۶	الارضی و السمائی	۴۹	مطلقه و مقیده
۱۰	ما نزل علی لسان بعض الصحابه	۵۰	منطوقه و مفهومه
۱۱	ما تكرر نزوله	۵۵	الحصر و الاختصاص
۱۲	ما تأخر حکمه عن نزوله، و ما تأخر نزوله عن کلمه	۵۶	الایجاز و الاطناب
۱۳	ما نزل مفرداً و ما نزل جمعاً	۶۷	اقسام القرآن
۱۴	ما نزل مشیعاً و ما نزل مفرداً	۶۹	الاسماء و الکنی والالقاب
۱۵	ما انزل منه علی بعض الانبياء و ما لم ينزل منه علی احد قبل النبی (ص)	۷۱	السماء من نزل فیهم القرآن
		۷۴	مفردات القرآن
۲۱	العالی و النازل	۷۸	شروط المفسر و آدابه

شماره نوع	موضوع	شماره نوع	موضوع
۲۹	بیان الموصول لفضاً، المعضول معنی	۷۹	غرائب التفسیر
۳۰	الامالء و الفتح و ما بینهما	۸۰	طبقات المفسرین

این تفاوت بدان معنا نیست که زرکشی از ذکر همه این انواع غفلت ورزیده، بلکه هر یک از آنها را در ضمن نوع دیگر بیان داشته و این، بدان جهت است که علوم قرآنی با هم تداخل و برخی از آنها با برخی دیگر ارتباط و پیوند دارند و سیوطی هنگامی که این انواع را افزون کرده، چیزی که بتوان آن را مطلب بدیعی در علوم قرآن به شمار آورد، ذکر نکرده است. چنانچه حاجی خلیفه می‌گوید: «السیوطی أدرجه فی اتقانه» (حاجی خلیفه، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۲۴۱). اما به هر حال به جهت جمع آوری مطالب پراکنده و ترتیب این انواع در یک کتاب تکمیل شده واحد، با وحدت رویه و انسجام کامل، فضل به او برمی‌گردد (الشربجی، ۱۳۸۳ش، ص ۸۶).

در پایان این بخش، جداولی از مقایسات ارائه می‌گردد: (ن.ک: الشربجی، ۱۴۲۱ق، صص ۵۷۲-۵۸۵).

جدول ۲. انواع مشترک بین الاتقان و البرهان

رقم النوع فی الاتقان	رقم النوع فی البرهان	موضوعه
۱	۹	المکی و المدنی
۷	۱۰	اول ما نزل
۹	۱	سبب النزول
۱۶	۱۲	کیفیة إنزاله
۱۷	۱۵	معرفة أسمائه
۱۸	۱۳	جمعه و ترتیبه
۱۹	۱۴	عدد سوره و آیاته و کلماته و حروفه
۱۸، ۲۰	۱۳	جمعه و ترتیبه و حفاظه من الصحابه
۲۲	۳۹	المتواتر
۲۸	۲۴	الوقف و الابتداء

موضوعه	رقم النوع فى البرهان	رقم النوع فى الاتقان
آداب تلاوته	٢٩	٣٥
غريبه	١٨	٣٦
ما وقع فيه من غير لغة الحجاز	١٦	٣٧
ما وقع فيه من غير لغة العرب	١٧	٣٨
الوجوه و نظائر	٤	٣٩
الادوة التى يحتاج اليها المفسر	٤٧	٤٠
اعرابه	٢٠	٤١
المحكم و المتشابه	٣٦	٤٣
ناسخه و منسوخه	٣٤	٤٧
موهم الاختلاف و التناقض	٣٥	٤٨
وجوه المخاطبات	٤٢	٥١
حقيقته و مجازه	٤٣	٥٢
الكناية و التعريض	٤٤	٥٤
فواصل الآى	٣	٥٩
فواتح السور (أسرار الفواتح)	٧	٦٠
خواتم السور	٨	٦١
مناسبة الآيات و السور	٢	٦٢
الآيات المشبهات (علم المتشابه)	٥	٦٣
إعجاز القرآن	٣٨	٦٤
أمثال القرآن	٣١	٦٦
جدله	٣٣	٦٨
مبهمات	٦	٧٠

جدول ۳. بیان انواعی متفاوت در البرهان و الاتقان

اسم النوع فی الاتقان	اسم النوع فی البرهان	رقم النوع فی الاتقان	رقم النوع فی البرهان
کیفیه نزوله	معرفة على کم لغة نزل المسألة الثالثة (الأحرف السبعة)	۱۶	۱۱
تشبيهه و استعارته	بلاغه القرآن	۵۳	۲۱
قواعد مهمة يحتاج إليها المفسر	أساليب القرآن و فنونه	۴۲	۴۶
المقدم و المؤخر	أساليب القرآن و فنونه	۴۴	۴۶
التشبيه و الاستعارة	أساليب القرآن و فنونه	۵۳	۴۶
الايجاز و الاطناب	أساليب القرآن و فنونه	۵۶	۴۶
بدیع القرآن	أساليب القرآن و فنونه	۵۸	۴۶
معرفة المتواتر و المشهور و الأحاد و الشاذ و الموضوع و المدرج	القراءات (معرفة اختلاف الالفاظ)	۲۷-۲۲	۲۲
المدرج: (التنبیه السادس) فی توجيه القراءات	توجيه القراءات	۲۷	۲۳
آداب تلاوته و تاليه (فصل: فی الاقْتباس)	هل يجوز فی التصانيف و الخطب استعمال بعض آيات القرآن	۳۵	۳۰
العلوم المستنبطة من القرآن	أحكامه	۶۵	۳۲
المحكم و المتشابه (فصل: من المتشابه آيات الصفات)	حكم الآيات المتشابهات الواردة فی الصفات	۴۳	۳۷
الخبر و الانشاء	أقسام معنى الكلام	۵۷	۴۵

جدول ۴. انواعی که فقط سیوطی در الاتقان ذکر کرده

رقم النوع	موضوعه	رقم النوع	موضوعه
۲	الحضری و السفری	۳۴	کیفیه تحمله
۳	النهارى و اللیلی	۴۲	قواعد مهمه یحتاج المفسر إلى معرفتها
۴	الصیفی و الشتائی	۴۵	خاصه و عامه
۵	الفراشی و النومی	۴۶	مجمله و مبینه
۶	الأرضی و السمائی	۴۹	مطلقه و مقیده
۱۰	ما نزل علی لسان بعض الصحابه	۵۰	منطوقه و مفهومه
۱۱	ما تكرر نزوله	۵۵	الحصر و الاختصاص
۱۲	ما تأخر حکمه عن نزوله و ما تاخر نزوله عن حکمه	۵۶	الایجاز و الاطناب
۱۳	ما نزل مفرقا و ما نزل جمعا	۶۷	اقسام القرآن
۱۴	ما نزل مشیعا و ما نزل مفردا	۶۹	الأسماء و الکنی و الألقاب
۱۵	ما أنزل منه علی بعض الأنبياء و ما لم ينزل منه علی أحد قبل النبی (ص)	۷۱	اسماء من نزل فیهم القرآن
۲۱	العالی و النازل	۷۴	مفردات القرآن
۲۹	بیان الموصول لفظا، المفصول معنی	۷۸	شروط المفسر و آدابه
۳۰	الإماله و الفتح و ما بینهما	۷۹	غرائب التفسیر

۶. طرح پیشنهادی چیش انواع ذکر شده در کتاب البرهان

با توجه به اینکه در البرهان انواع ذکر شده چیش مشخص و منظمی ندارند و از الگوی خاصی پیروی نمی‌کنند، ابتدا هشت مبحث کلی را برای انواع ذکر شده بیان می‌داریم و سپس آنها را در چیشی منظم، طبق آن مباحث کلی مرتب خواهیم نمود. (قابل ذکر

است که این طرح پیشنهادی سعی بر آن داشته تا طی یک سیر تاریخی و نزولی انواع را بیان کند).

۶-۱. هشت مبحث کلی

۱. مبحث نزول قرآن: آنچه که به نحوی مربوط به نزول قرآن می‌باشد (چه زمانی و چه مکانی)
۲. مبحث جمع قرآن: آنچه که مربوط به جمع قرآن است، به عبارت دیگر آنچه که در معنا و مفهوم جمع قرآن می‌گنجد. مانند: حفظ، عدد سوره‌ها و آیه‌ها، آداب تلاوت و قرائت و...
۳. مبحث الفاظ: آنچه که مربوط به فهم الفاظ و لغات می‌شود. مانند: معرب‌ها، غرائب، وجوه و نظائر و...
۴. مبحث قواعد اصولی و احکام. مثل: محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ، عام و خاص و مطلق و مقید و...
۵. مبحث بلاغی: آنچه که از این کتاب در بحث بلاغت جای می‌گیرد. مانند: حقیقت و مجاز، شناخت جدل‌های قرآنی و ...
۶. مبحث اعجاز قرآن: آنچه که مربوط به مسائل اعجاز قرآن است.
۷. مبحث فضائل و خصائص.
۸. مبحث تفسیر: آنچه که مربوط به تفسیر و مفسر است.

۶-۲. چینش و ترتیب پیشنهادی

در این چینش شماره نوع پیشنهادی با عدد و شماره نوع اصلی که در کتاب البرهان (چاپ مرعشلی) موجود است با حروف و به عربی در کنار هر نوع قرار گرفته است.

جدول ٥. ترتیب انواع پیشهادی بر البرهان

ترتیب انواع پیشنهادی	ترتیب انواع اصلی	انواع و بابها	ترتیب انواع پیشنهادی	ترتیب انواع اصلی	انواع و بابها
١	الثانی عشر	فی کیفیت انزاله	٢٥	السادس و الثلاثون	فی معرفة المحکم من المتشابه
٢	الحادی عشر	معرفة علی کم لغة نزل	٢٦	السابع و الثلاثون	فی حکم الآيات المتشابهات الواردة فی الصفات
٣	العاشر	معرفة أول ما نزل	٢٧	السادس	علم المبهمات
٤	الأول	معرفة سبب النزول	٢٨	العشرون	معرفة الأحكام
٥	التاسع	فی معرفة المکی و المدنی	٢٩	الثانی و الثلاثون	معرفة أحكامه
٦	الثالث عشر	فی بیان جمعه و من حفظه من الصحابة	٣٠	الثامن و العشرون	هل فی القرآن شیء أفضل من شیء
٧	الرابع عشر	معرفة تقسیمه	٣١	الخامس و الثلاثون	معرفة موهم المختلف
٨	الخامس عشر	معرفة أسمائه	٣٢	الرابع و الثلاثون	معرفة ناسخه و منسوخه
٩	الخامس و العشرون	علم مرسوم الخط	٣٣	الثالث و الأربعون	بیان حقیقته و مجازه
١٠	الثانی	معرفة المناسبات (بین الآيات)	٣٤	الرابع و الأربعون	فی الکنایة (و التعریض)
١١	الثالث	معرفة الفواصل	٣٥	الثانی و الأربعون	معرفة وجوب المخاطبات
١٢	التاسع و الثلاثون	معرفة وجوب تواتره	٣٦	الثلاثون	فی أنه هل يجوز فی التصانیف و الرسائل و

ترتیب انواع پیشنهادی	ترتیب انواع اصلى	انواع و بابها	ترتیب انواع پیشنهادی	ترتیب انواع اصلى	انواع و بابها
		الخطب استعمال بعض آیات القرآن			
۱۳	الثالث و العشرون	معرفة توجيه القراءات.	۳۷	السادس و الأربعون	في ذكر ما يتيسر من أساليب القرآن
۱۴	التاسع و العشرون	في آداب تلاوته	۳۸	الحادى و الثلاثون	معرفة الأمثال الكائنة فيه
۱۵	الرابع و العشرون	معرفة الوقف [و الابتداء]	۳۹	الثالث و الثلاثون	في معرفة جدله
۱۶	السادس عشر	معرفة ما وقع فيه من غير لغة الحجاز	۴۰	الثامن و الثلاثون	معرفة إعجازه
۱۷	السابع عشر	معرفة ما فيه من [غير] لغة العرب.	۴۱	السابع	في أسرار الفواتح
۱۸	الحادى و العشرون	معرفة كون اللفظ أو التركيب أحسن و أفصح	۴۲	الثامن	في خواتم السور
۱۹	الثانى و العشرون	معرفة اختلاف الألفاظ بزيادة أو نقص	۴۳	السادس و العشرون	معرفة فضائله
۲۰	الخامس و الأربعون	في أقسام معنى الكلام	۴۴	السابع و العشرون	معرفة خواصه
۲۱	الثامن عشر	معرفة غريبه	۴۵	الحادى و الأربعون	معرفة تفسيره
۲۲	التاسع عشر	معرفة التصريف	۴۶	السابع و الأربعون	في معرفة الأدوات

ترتیب انواع پیشنهادی	ترتیب انواع اصلی	انواع و باب‌ها	ترتیب انواع پیشنهادی	ترتیب انواع اصلی	انواع و باب‌ها
۲۳	الرابع	معرفة الوجوه و النظائر	۴۷	الأربعون	فی بیان معاضده السنه للكتاب
۲۴	الخامس	علم المتشابه			

نتیجه گیری

آنچه که در این تحقیق گذشت به اجمال در شش بند قابل ذکر است، که دو بند آن جمع بندی کلی از مطالب مهم و چهار بند دیگر نتیجه و دست آورد این تحقیق است.

۱- بدرالدین محمد بن زرکشی، صاحب البرهان فی علوم القرآن از جمله دانشمندان و بزرگان عرصه علوم قرآن می باشد که اثر وی تا زمان خود بی سابقه بوده است و ابتکار و نوآوری او در تألیف چنین کتابی در زمینه علوم قرآن ستودنی و قابل تقدیر است.

۲- البرهان فی علوم القرآن از جهت محتوا و متن و منابع، بسیار غنی و پرمغز است. چرا که از منابع مختلفی چه به صورت شفاهی و چه به صورت مکتوب بهره برده است. از آن جمله؛ در تفسیر (تفسیر بخاری، نسائی، کشف زمخشری و...)، در حدیث (جامع ابن عیینه، مسند ابی شیبه، امالی موطأ، امالی سید مرتضی و...)، در اصول فقه (شرح البرهان الابیاری، المستصفی للغزالی و...)، در تاریخ (تاریخ طبری و...) و در موضوعات دیگر (اساس البلاغه زمخشری، المفردات راغب، اسباب النزول واحدی و...) می باشند.

۳- هر چند زرکشی یک نوآور و مبتکر در روش تدوین کتابی به نام البرهان در عرصه علوم قرآن است، ولی، این اثر او می تواند در پی فعالیت های کسانی باشد که پیش از او (مثل حوفی نحوی) انجام داده اند. با این حال دانشنامه جهان اسلام، البرهان را اولین کتاب مستقل علوم قرآنی می نامد. بنابراین نمی توان به طور حتم از تأثرات

البرهان سخن گفت اما آنچه مسلم است، البرهان زرکشی تأثیرات چشم‌گیری بر تألیفات پس از خود، در حوزه علوم قرآن، داشته است.

از آن جمله اثر معروف و ماندگار الاتقان فی علوم القرآن سیوطی می‌باشد، که قطعاً پس از تألیف این کتاب، طلاب و دانشجویان و محققان حوزه علوم قرآن دست به تألیف یا تحقیق زده‌اند، جز اینکه به الاتقان رجوع کرده باشند. نتیجه آنکه؛ چه به صورت مستقیم و چه به صورت غیر مستقیم البرهان تأثیرات فراوانی بر کتب بعد از خود داشته است.

۴- روش زرکشی در البرهان قابل تأمل است. او بسیار روشمند، آراء مختلف را مطرح می‌کند و در نهایت نظر قوی تر را، که حاصل کار او است، ترجیح می‌دهد. زرکشی در ارائه نظر خود در هر مبحث آنچنان دقت می‌ورزد که ابتدا، میان صاحبان هر نظر، مناظره‌ای غیابی برقرار می‌سازد و هر یک را با ارائه ادله‌هایی تأیید یا رد می‌کند، تا در نهایت نظر خود را که حاصل جمع بین آراء یا تأیید نظر مشروع و یا مخالف نظر مردود است را بیان دارد.

۵- در مقایسه بین البرهان و الاتقان آنچه مسلم است از لحاظ نگارش و محتوا و تدوین و ترتیب و نظم، الاتقان سیوطی در مرتبه‌ای بالاتر از البرهان زرکشی قرار می‌گیرد. این مطلب در مقایسه بین هر دو کتاب کاملاً مشهود است.

۶- ضعف البرهان در چینش و نظم و ترتیب انواع و همچنین رعایت پیوستگی و موزون بودن انواع به خوبی قابل مشاهده است. چه اینکه پس از نوع «اسباب نزول»، «شناخت مناسبات بین آیات» را مطرح می‌کند و پس از بیان چند نوع، باز به «شناخت آنچه اول نازل شده» می‌پردازد و در بین اینها حرف از «اسرار فواتح السور» و «خواتم السور» می‌زند. این بی‌نظمی در کمیت مطالب متن نیز قابل مشاهده است. مثلاً در نوع چهل و ششم، زرکشی ۷۱۰ صفحه مطلب می‌آورد ولی در نوع هجدهم فقط ۶ صفحه سخن می‌گوید. اینها ضعف کتاب البرهان است، ولی قوت محتوا و غنای مطلب آن همچنان متقن و پا برجا است.

یادداشت‌ها

- ۱- چاپ چاپخانه هاشمیة در دمشق، به سال ۱۹۳۹، به تحقیق استاد سعید الأفغانی.
- ۲- یکی از نسخ خطی آن در کتابخانه دانشگاه صنعا می باشد که در سال ۷۹۱ نوشته شده است، و یک نسخه از آن به صورت میکروفیلم در کتابخانه مصر (دارالکتب المصریه) می باشد. همچنین نسخه‌ای از آن نیز در کتابخانه آصاف و کتابخانه رامبور موجود است.
- ۳- یک نسخه خطی آن در کتابخانه مصر (دارالکتب المصریه) به شماره ۴۳۸ موجود می باشد.
- ۴- ر.ک: (زرکشی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، صص ۷۵-۷۶؛ ج ۳، صص ۳۰۴-۳۰۵؛ زرکشی، ۱۴۲۷ق، ج ۱، ص ۱۰؛ سعید حیدر، ۱۴۲۰ق، صص ۵۶۵-۶۰۷).
- ۵- ر.ک: (الغانم، ۱۴۳۰ق، ص ۵۵).

کتابنامه

- باقری، ناهید، (۱۳۷۶ش)، *البرهان فی علوم القرآن*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حاجی خلیفه، المولی مصطفی، (۱۴۱۳ق)، *کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- حاجی میرزایی، فرزاد، (۱۳۷۷ش)، *البرهان فی علوم القرآن*، دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، به کوشش بهاء الدین خرمشاهی، تهران: انتشارات دوستان و ناهید.
- زرکشی، بدرالدین محمدبن عبدالله، (۱۴۱۰ق)، *البرهان فی علوم القرآن*، به تحقیق یوسف بن عبد الرحمن بن فؤاد المرعشلی، جمال حمدی ذهبی و ابراهیم عبدالله کردی، بیروت: دارالمعرفه.
- همو، (۱۴۲۷ق)، *البرهان فی علوم القرآن*، به تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: المكتبة العصریه.
- همو، (۲۰۰۶م)، *البرهان فی علوم القرآن*، به تحقیق احمد علی ابی الفضل الدمیاطی، بیروت: دارالحدیث.

سعید حیدر، حازم، (۱۴۲۰ق)، علوم القرآن بین البرهان و الاتقان، مدينة المنوره: مكتبة دار الزمان.

سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن، (۱۳۷۶ش)، الاتقان فی علوم القرآن، ترجمه سید مهدی حائری قزوینی، تهران: امیر کبیر، چاپ دوم.

الشربجی، محمد یوسف، (۱۴۲۱ق)، الامام سیوطی و جهوده فی علوم القرآن، دمشق: دار المکتبی.

همو، (۱۳۸۳ش)، «سیوطی و علوم قرآن»، ترجمه حسین علینقیان، تهران، مجله پیام جاویدان، سال دوم، شماره پنجم.

عبدالمنعم، لیلی محمد مسعود، (بی تا)، ثقافة المفسر عند الزرکشی من خلال کتابه (البرهان فی علوم القرآن)، مصر: جامعة الاسکندریة.

عسقلانی، شهاب الدین أبی الفضل (۱۳۸۹ق)، انباء الغمر بأبناء العمر فی التاريخ، هند: وزارة المعارف للحکومة العالیة الهندیة.

الغانم، عبدالله بن سلیمان، (۱۴۳۰ق)، ترجیحات الزرکشی فی علوم القرآن، با مقدمه بدرین ناصر البدر، ریاض: دار الكنوز.